

8-13 YA ÇOCUKLARININ BİLSEL GELİMLİNDE “ÖLÜM KAVRAMI”¹

Sema YILMAZ*

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, 8-13 yaş çocuklarının bilişsel gelişiminde ölüm kavramını teorik olarak incelemek ve alan araştırması uygulayarak çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölümü kavrama düzeyleri arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Bu doğrultuda çocukların ölümü kavrama düzeyleri yaş, cinsiyet ve sosyo-ekonomik durum gibi çeşitli değişkenlere bağlı olarak incelenmiştir. Bu araştırmanın sonucunda çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölümü kavrama düzeyleri arasında pozitif bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, Bilişsel gelişim, Ölüm Kavramı

¹ Bu makale “Çocukların Bilişsel ve Dini Gelişiminde Ölüm Olgusu” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikolojisi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi. sema_106@hotmail.com

DEATH CONCEPT IN 8-13 YEARS CHILDREN'S COGNITIVE DEVELOPMENT

ABSTRACT

The main purpose of this study is to research death concept in children's cognitive development theoretically and to explore level of relationship between them based on the field research. With this design level of children's conceptualisation of death was studied depends on several variables as age, gender and socio economic statu. It is found that there was a positive relationship between level of children's cognitive development and their death conceptualisation.

Key Words: Child, Cognitive Development, Death Concept

G R

Çocukluk döneminin insan hayatı içerisinde zihinsel, duygusal ve dini yönden en saf ve katı ıksız dönem oldu u söylenebilir. Bu ba lamda sosyal bilimler alanında yapılan ara tırmalarda da insana dair en yalın bilgilerin edinilece i dönem olarak kabul edilir. Bununla birlikte insanın do umdan ölüme kadar süren geli im yolculu unda çocukluk döneminin tüm hayatın temellerinin atıldı ı özel bir dönem oldu u bilinmektedir. Dolayısıyla ölüm olgusunun çocuk zihninde ekillenimin, çocukların ölüm olgusu kar ısındaki duygu, dü ünçe ve davranı larının onların bili sel geli im süreçlerinde incelenmesi önem arz etmektedir.

Bu çalı mada ölüm olgusu çocukların bili sel geli im süreci içinde bir kavram olarak ele alınmı ve bili sel geli im kuramı ı ı nda incelen-

mi tir. Çalışmanın alan araştırması bölümünden elde edilen veriler yaş, cinsiyet ve sosyo-ekonomik durum gibi bağımsız değişkenlerle karşılaştırılarak analiz edilmiş ve yorumlanmıştır.

1. ÇOCUKLARIN BİLİŞSEL GELİŞİM ÖZELLİKLERİ

Gelişim, hayatın başlangıcından ölüme dek süregelen nitelik ve nicelik ile ilgili değişimlerdir. Söz konusu değişimler fizyolojik ve psikolojik boyuttaki süreçlerin tümünü kapsamaktadır.² İnsan davranışı, büyüme ve gelişimle ilgili bulunan beden yapısının bir sonucu olarak görünür. Bu, ruhsal yapıya da davranış, bedenden ayrı düşünülemez demektir.³

"Biliş" (cognition) terimi öğrenmeyi ve anlamayı içeren zihinsel faaliyetler anlamına gelir. Yaklaşık olarak biliş kelimesi "düşünme" (thinking) ile eş anlamlıdır.⁴ Bilişsel gelişim; kişinin genetik ve öğrenilmiş faktörlerin etkileşimleri vasıtasıyla nasıl algıladığını, nasıl düşündüğünü ve nasıl bir anlayış kazandığını tanımlar.⁵ Çocuklar yetkinler gibi düşünmezler. Kendilerine özgü bir dünya görüşleri vardır. Duruma bu yönden bakmak çocuğun dünyasını anlamamız bakımından önemlidir.⁶

Piaget, uzun yıllar (1948-1960) çocukta bilişsel gelişimi en ince ayrıntılarına kadar araştırmış ve devresel gelişmeleri içeren bir kuram ortaya atmıştır. Doğal gözlem yöntemine dayanan bu araştırmalardan şu sonuçlar ortaya çıkmıştır:

² Betül Aydın, *Çocuk ve Ergen Psikolojisi*, Atlas Yayınları, Ankara, 2005, s.25.

³ Cavit Binbaşlıoğlu, *Ergen Psikolojisi*, Binbaşlıoğlu Yayınları, Ankara, 1987, s.44.

⁴ Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş Ders Kitabı*, Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara, 1980, s. 60.

⁵ Rod Plotnik, *Psikoloji'ye Giriş*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009, s. 388.

⁶ Morgan, a.g.e., s. 60.

- De i ik ya lardaki çocuklar dü ünçe ve problem çözüm-lerinde *niteliksel* farklılıklar gösterir.

- Her çocuk belirli bir devre dizisinden geçerek bili sel geli mesini tamamlar. Bu devreler kültürel ve toplumsal farklılara kar ın evrensellik gösterir.

- Her devrede, bir önceki devrelerin bir sentezi yapılır ve problem çözümüne daha etkili, ussal bir yakla ım geli tirilir.⁷

Bili sel geli im, algılama, bellek, muhakeme, dü ünme ve kavrama süreçlerini kapsar.⁸

Piaget'nin kuramının temel kavramını i lem (operasyon) olu tu- rur. i lem, çocu un zihinsel düzeyde ba ladı ı yere geri dönebilmesi anlamını ta ır. i lemlerin kazanılması, zihinsel gelişimin en önemli a- masıdır. Örne in, bir bardak içindeki suyun farklı biçimdeki bir ba ka barda a bo altılması halinde miktarının de i meyece ini dü ünebilmek bir i lemdir. Piaget'e göre çocuk, gelişim evreleri süresince farklı i lemler kazanır ve giderek en olgun dönem olan ergenli e ula ır. Bir gelişim evresinden di erine geçmesine iki temel mekanizma yardımcı olur. Bun- lar, *özümleme* (assimilation) ve *uyumlandırma* (accomodation).⁹

Piaget, farklı yapısal özellikler gösteren dört temel zihin gelişim dönemi belirtmiştir. Piaget, bu dönemlerde bebeklikten yeti kinli e ka- dar, kazanılmı reflekslerden nasıl psikolojik yapılar olu tu unu ve bun-

⁷Çi dem Ka itçiba ı, *Yeni nsan ve nsanlar Sosyal Psikolojiye Giri*, Evrim Yayınevi, stanbul, 2005, s. 331.

⁸ Haluk Yavuzer, *Do um Öncesinden Ergenlik Sonuna Çocuk Psikolojisi*, stanbul: Remzi Kita- bevi, stanbul, 2008, s. 39.

⁹ Yavuzer, a.g.e., s.40-41.

ların nasıl davranı sal emalara, zihinsel örüntülere ve zihin yapılarına dönü tü ünü dört ana dönem içinde ortaya koymu tur.¹⁰

Çocukluk dönemi kendi içerisinde genellikle bebeklik (0-2 ya), ilk çocukluk (2-7 ya) ve son çocukluk (7-11/13 ya) olarak üç bölümde ele alınmaktadır.¹¹ Biz burada Piaget'nin bili sel geli im kuramında somut i lemsel dönem ve soyut i lemsel dönemi kapsayan son çocukluk döneminin özelliklerini kısaca ele alaca ız.

1.1. Son Çocukluk Dönemi (7-11k/13e ya)

Okul ça ı da denilen bu dönem, 5-8 ya larından, 11-13 ya larına kadar olan zamanı kapsar. Bu dönemde çocuk okula gitmekle yeti kinlerin zihinsel kavramları, mantı ı, sembolizmi ve ileti im yollarını kavrama çabası içindedir, ça ın sonuna do ru her üç alanda da kendine özgü bir stil ve düzeye ula ır.¹²

1.1.1. Somut lemsel Dönem (7-11 ya)

Bu dönem, i lem öncesi dü ünçe ile soyut dü ünçe arasındaki geçi dönemi.¹³ 7-11 ya larını kapsar. Bu dönemde çocuk "e itlik ilkesini zihninde tutabilir, yani e itli i koruyabilir hale gelir. ki de i ik kaba su kondu u, yani biri di erini tam doldurdu u zaman, çocuk, suyun kaptan kaba bo altılmakla miktarının de i medi ini söyleyebilecek bir zihin düzeyine eri mi tir.¹⁴

Somut i lem a aması esnasında çocuklar nesnelere birden fazla kategoriye göre sınıflandırmayı ve çe itli de i mezlik problemlerini çöz-

¹⁰ Meral Çileli, *Ahlak Psikolojisi ve E itimi*, V Yayınları, Ankara, 1986, s. 25.

¹¹ Bkz. Aydın a.g.e.

¹² Feriha Balkı Baymur, *Genel Psikoloji*, nkılap Yayınları, stanbul, 1972, s. 64.

¹³ Çileli, a.g.e., s. 27.

¹⁴ Binba ıo lu, a.g.e., s. 19.

meyi öğrenir. Piaget'in bu amaçla somut kavramların somutlaşmasını demesinin sebebi, çocukların nesnelere arasındaki ilişkiyi nesnelere fiziksel olarak mevcut olma durumunda, yani "somut" olması durumunda nispeten kolay bir şekilde çözebilmesidir.¹⁵ Piaget'e göre somut kavramlar döneminde olan çocuklar, yeni bir dizi kural geliştirirler; "gruplandırma" adı verilen bu kavramın özel mantıksal niteliği vardır. Okul çağındaki bir çocuğun düşünme sürecinin başlıca özelliği de bu "gruplandırma" yeteneğine sahip olmasıdır. Bundan "sınıflama, sıralama, serileme, deneme, ölçme, sayı ve mekan" kavramları oluşur. Sınıflama, sıralama gibi gruplamalarla aynı zamanda çocukta organize etme ve bir sistem kurma yeteneği gelişir. Bu, onun, deneme ve deneme içsel olarak telafi etme olanağı kazandırır.¹⁶

Bu dönemde çocuk ilk kez mantıksal kavramları kullanmaya başlar. Bu süreçte, artık düşünme süreçleri sınırlı değildir, çocuk kavramlarının görüşlerini keşte edebilir, dili toplumsal ve iletişimsel özellikler kazanmıştır. Algısını yayabilir, dönüştürme yapabilir ve bütün zihinsel kavramlar için gerekli olan tersine çevirebilirlik yeteneğini kazanır ve bunu korunum kavramına ilişkin bağıntıları ile kanıtlar.¹⁷

Çocuklar, yedi yaşından itibaren kendilerine uygun bir algılama gücüne sahiptirler. Bununla birlikte somuttan soyuta doğru bir gelişim sürecindedirler. Yedi-sekiz yaşlarında kavramlar henüz yeterince genel manalara ulaşamaz. Bununla birlikte onlar oldukça gelişmiş bir özellik gösterirler. Nitekim kavramların zenginleştirilmesi ve bunlar arasında zihinsel bağların oluşmasında ciddi ilerlemelerin olduğu ve buna bağlı olarak hüküm yürütmelerin oldukça arttığı görülmektedir. Bu da çocuk

¹⁵ Plotnik, a.g.e., s. 390.

¹⁶ Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 113.

¹⁷ Çileli, a.g.e., s.27.

dü üncesinin giderek daha mantıklı ve de i en bir geli me süreci içine girdi ini göstermektedir.¹⁸

1.1.2. Soyut lemsel Dönem (11/12 ya ve üstü)

11 ya ından sonra ba layan dönemdir. Bu dönemin özelli i, çocu un artık "yeti kin" gibi (soyut) dü ünebilir hale gelmesidir. Çocuk ya da ergen, bu dönemde tümevarım ve tümdengelim yöntemleriyle dü ünebilecek bir düzeye eri ir.¹⁹

Mantıklı, sistematik ve soyut bir ekilde dü ünmeyi ö renmek, soyut i lem a amasının en büyük özelliklerinden biridir ve çocu a fikirlerle dolu yepyeni bir dünyanın kapılarını açar.²⁰ Formel i lemsel dönem diye de adlandırılan bu dönemde çocuklar cevaplarını haklı gösterebilecek formel dü ünce kuralları ve mantık yolları bulmaya ba larlar. Kurdukları hipotezleri sınamadan geçirir, yapar ve soyut kavramları kullanarak bir durumdan di er duruma geçebilirler.²¹ Çocukların ya ları ilerledikçe özellikle 10-12 ya ındaki çocukların kendi günlük hayatlarında edindikleri tecrübeler, yaptıkları gözlemler ve çevrelerinden gelen tesir ile kavramların sa lamla makta ve daha çok zenginle mekte oldu u bir gerçektir.²²

Son çocukluk döneminin sonlarına do ru çocukta, problemleri kendi ki isel giri imiyle çözüme yetene inin yüksek düzeyde geli ti i görülür. Çocu un bu yetene i kendinde bulabilmesi, her eyin en iyisini yapmak üzere kendisini zorlaması, yeti kin davranı larıyla e düzeyde

¹⁸ Kerim Yavuz, *Çocuk ve Din*, Çocuk Vakfı Yayınları, stanbul, 1994, s. 102.

¹⁹ Binba ı lu, a.g.e., s.111.

²⁰ Plotnik, a.g.e. s. 390.

²¹ Morgan, a.g.e., s. 65.

²² Yavuz, a.g.e., 112.

oldu unu gösterir.²³ Kavramların ve manaların sürekli ço alması, algılama ve sonuç çıkarma gücünün hızla geli mesi, bize çocukların dü ünçe i lerli inin de er kazanarak yeni bir döneme girdi ini göstermektedir. Artık onlar kararlarının, fiil ve faaliyetlerinin sonuçlarına ve nedenlerine yönelmeye ve uurlanmaya ba lamı lardır. Bu durum 10-12 ya ındaki çocuklarda daha çok geli mi tir.²⁴

2. ÖLÜM KAVRAMI

ngilizce'de *death*, Fransızca'da *mort*, Almanca'da *tot*, ve Arapça'da *mevt* kelimeleriyle ifade edilen ölüm terimi, sona erme, tükenme, yok olma, ortadan kalkma gibi anlamlara gelmektedir.²⁵ Ölüm, insan ve canlıların hayat müddetlerinin sona ermesidir. Ölümle birlikte bedendeki organların fonksiyonu son bulur, canlılık yok olur.²⁶ Kur'an'a göre ölüm, Allah'ın yaratt ı bir olgudur²⁷ ve canlı olma durumunun kaybolması, hayat ile vasıflanan eyden hayatın yok olu u gibi çe itli ekillerde tanımlanmaktadır.²⁸

2.1. Ölüm Kavramına li kin Alt Kavramlar

Kavram, bir kümeye, sınıfa ya da cinse ait algılar yardımıyla kazandı ımız ortak özelliklerin zihnimizde bir “dü ün” halinde birle mesi dir. Bunlar artık algılar gibi somut de il, soyuttur. Örne in “kalem” de nince zihnimizde beliren bir dü ün var. Bu bildi imiz kalemlerden hiçbi-

²³ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s. 115.

²⁴ Yavuz, a.g.e., s. 113.

²⁵ Türkçe Sözlük (I-II), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 1136.

²⁶ Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat Kabir Hayatı*, Esra Yayınları, Ankara, 1997. s. 127.

²⁷ “O, hanginizin daha güzel eyler yapaca ını denemek için, hayatı ve ölümü yaratandır. O, yücedir, ba ı layandır.” Mülk, 67/2.

²⁸ Sevgi Tütün, *Ölümün çindeki Hayat Hayatın çindeki Ölüm*, Kayıhan Yayınları, stanbul, 2007, s. 102.

ri de ildir; fakat gördü ümüz kalemlerin ortak özelliklerini kapsayan soyut bir dü ündür.²⁹

Piaget’e göre, kavram olu turma yetene i, iki basamakta biçimlenir: (1) İlk kavramlar, çocukların görerek kazandıkları ya antılarla ö renilir, (2) Daha sonra; soyut özellikler arasındaki ayrımlar ö renilir. Ona göre kavramların ö renilmesi, bir bakıma, çocu un, o konuda, zihinsel nitelikte olan bir tür “olgunlaşma” durumuna ba lıdır. Bunun bir sonucu olarak temel kavramlar ö renildikten sonra, di er kavramlar daha kolay ö renilir.³⁰

nsano lu için do umdan itibaren tek mutlak gerçek ölümdür. Bu gerçek, varolu un anlamının temelinde yer almaktadır. Peki birey bu öznel durumu nasıl algılamakta, üzerinde nasıl dü ünlemektedir ölüm kavramını olu turmakta kullanılan zihinsel i lemler nelerdir? Kastenbaum ve Aisenberg bu konuda ba vurulan temel mantı ı öyle açıklamaktadır:

- “Ölmek”, “ölü” gibi kavramlar genellikle zihnin dı ında ya da ötesinde yer alan olgulara “dayanılarak” zihinde “kurulmuş” kavramlardır.
- Ölümle ilgili kavramların çözümlenmeye ve anlamaya elveri li özel bir varolu biçimine sahip oldu unu biliriz. Ölüm, kontrollü görgül ara tırmalara bile elveri lidir. Ölüm kavramlarının geli imini ve yapısını inceleyebiliriz.

²⁹ Binba ıo lu, a.g.e., s. 135.

³⁰ Binba ıo lu, a.g.e., s. 139.

• Bu çözümleme düzeyi son derece geçerlidir, çünkü kesinlikle psikolojinin alanı içindedir. Kısacası ölüm, psikolojik bir kavramdır.³¹

Ölüm, tek boyutlu bir kavram olmayıp bazı bili sel alt-kavramların edinilmesiyle bütünüyle kavranabilecek olan bir olgu olarak kabul edilmektedir. Yapılan ara tırmalar do rultusunda belirlendi i üzere ölüm kavramının do ru bir ekilde algılanmasını sa layan bu alt kavramlar öyle sıralanabilir:

• *levsizlik-Sonluluk (Nonfunctionality- Finality)*: Ölümün, hareket, duygu, dü ünçe gibi tüm biyolojik ve psikolojik i levlerin sona ermesini zorunlu kılıyor olması. Ölen bir ki inin bir daha hayata dönmemesi.

• *Kaçınılmazlık (Inescapability)*: Tüm canlıların yaamlarını sürdürmek için ne yaparlarsa yapsınlar sonunda bir gün ölecekleri fikri. Yani er veya geç herkesin bir gün ölecek olması.

• *Geri döndürülemezlik (Irreversibility)*: Bir daha ya ama dönmenin imkansızlı ı.

• *Nedensellik (Causality)*: Ölümün her zaman için fiziksel ve biyolojik nedenlerinin oldu u gerçe i.

• *Evensellik (Universality)*: Tüm canlıların bir gün ölecek olması, istisnasız her canlının ölümle kar ıla acak olması.

• *Cismaniyetsizlik*: (anılarda var olmak) Bedenin ölümünden sonra bedensel olarak de il, farklı formatlarda var olmak.

• *Önceden Kestirememek (Unpredictability)*: Bir ki inin her zaman ölebilece i. ³²

³¹ Çileli, a.g.e., s. 372-373.

³² Nazlı Sinem Koytak, "7-11 Ya r grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Ara tırılması", Yayınlanmamı Yüksek Lisans Tezi, stanbul Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Anabilim Dalı, stanbul, 2008, s. 3, Noppe ve Noppe'dan naklen (2004), afak Ebru Toksoy, Liseli Ergenler Üzerinde Ebeveyn Ölümünün Psikososyal Et-

Bununla birlikte “Ben ölece im” önermesi çocuk için benlik bilincini, mantıksal dü ünçe i lemlerini, olasılık, zorunluluk, nedensellik, ki isel ve fiziksel zaman, amaçlılık, ayrılma kavramlarını içermektedir.³³

“Ölümün anlamı” ölüm olayının ya anmasına ba lı de ildir; ölüm olgusu kar ısındaki duygulara ve yorumlara ba lıdır. Ölüm hakkındaki dü ünçe ve yorumlar a a ıdaki kategorilerde toplanmaktadır:

a. Ya amin sürmesi ya da kesilmesi: Bu gruptaki açıklamaların ço u dinsel inançlarla ilgilidir. Örne in ya amin sonu öbür dünyaya atlama tahtasıdır eklinde veya ölen ki inin ba kalarında ya aması biçimindedir. Kimileri de ölümü, ki ili in sona ermesi olarak dü ünmektedir.

b. Dü man olarak ölüm: Ölüm ya amı ve ili kileri kesen, bozan, sona erdiren bir dü man olarak görülmektedir.

c. Birle me ya da ayrı dü me: Çokları ölümü daha önce ayrıldıkları birine kavu ma olarak görmekte, kimileri de sevilen birinden ayrılma gibi hissetmektedir.

*d. Ödül ve ceza:*Ço u ki i ölümü daha iyi ya da daha kötü bir varolu duruma geçme olarak görmektedir.³⁴

2.2. Çocukların Bili sel Geli iminde Ölüm Kavramı

Çocuk, ölümü di er çocuklar ve kendisi için uzak bir olgu olarak dü ünür. Ölüm, birinin ki isel ölümü, bilinç, kesinlik, sonsuzluk, gelecek olmak ve olmamak gibi kavramlar soyut oldukları için birçok geli im psikolo u, küçük çocukların ölüm kavramını do ru bir biçimde kavram-

kileri. Yayınlanmamı Yüksek Lisans Tezi. stanbul: M.Ü E itim Bilimleri Ens., E itim Bilimleri Anabilim Dalı, Rehberlik ve Psikolojik Danı manlık Bilim Dalı, 2005, s. 22, Mustafa Köylü, “Ölüm Olayının Çocuklar Üzerindeki Etkisi ve “Ölüm E itimi”, OMÜ FD, Samsun, 2004, s. 98.

³³ Çileli, a.g.e., s. 378.

³⁴ Çileli, a.g.e., s. 392.

la tıramayacakları sonucuna varmış tır. Bununla birlikte, çocuklar, ölümle pek erken ya larda ilgilenmeye ba larlar.³⁵ Çocu un ölüm fikrini kabul edilmesi kısa zamanda ve kolay gerçekleşmez; yava yava ve belli bir sıra içerisinde onu kendisine mal eder.³⁶

Nagy tarafından Macar çocuklarla yapılan bir çalı mada, 6 ya ın- daki çocukların, ölümü "uyku" veya "uzun bir yolculuk" olarak tanımladıkları ve ya amın devamı gibi dü ündükleri, 7-9 ya ları arasındaki çocukların ise; bir insanın ölmesine, insan veya insanüstü özellikleri olan bir gücün, neden oldu unu dü ündükleri saptanmış tır.³⁷ Bu dönemde belli bir ölüm algısı ekillenmeye, ölümün bir son oldu u gerçe i algılanmaya ba lamı tır. Bu ya döneminde çocuk, geçmi , imdi ve gelecek- le ilgili olarak zaman kavramını ö renmi tir ve bu kavramı aksamalar olmakla birlikte hayatla ili kilendirebilmektedir. Zaman algısının geli - mesi, çocu un ölüm kavramını anlamasını kolayla tırır.³⁸

Bu ya larda çocuklar ölümün bir son olup olmadı mını bilmek istemelerine kar ın, ölümün bir son olmaması yönünde bir beklenti geli tirirler. Çocukta, ölü insanın artık olmayan bir insan oldu u dü üncesi geli meye ba lar. Ancak yine de ölümün bir dı etken nedeniyle belirledi i türünden bir anlayı sürmektedir. Çocuk, henüz ölümü, bu dı etkenlerin sonucu bedende gerçekleşen bir olgu olarak kavramsalla tıramamaktadır.³⁹

³⁵ Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2006, s. 18.

³⁶ Hayati Hökelekli, "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji", UÜ F Dergisi, UÜ FV Yayınları, Bursa, 1991, c.3, s. 154.

³⁷Gülşen Erden, "Ölüm Sürecinde Olan Çocuk: Ölümü Kabul ve Tedavi Sürecinde Etkili Yardım", *Kriz Dergisi*, sayı 10 (1). 2002, s. 21.

³⁸ Göka, a.g.e.,s. 232.

³⁹Fuat Tanhan, Figen Arı nci, *Ölüm E itimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara,2009, s. 34.

Bu ya döneminde çocuk, ölümü melekler, iskelet vs. ile canlandırma, somutla tırma e ilimindedir. Ölümden bilemedi i tuhaf yaratıkları sorumlu tuttu u için bu yaratıkların bir gün kendisini ve sevdiklerini de alaca ndan endi e eder. Ruh, ceset, hayalet gibi kelimelerden kokar. Bu dönemde bazı çocuklar geceleri ölüm temalı kabuslar görebilirler.⁴⁰ Altı ya larından sonra dokuz ya larına kadar olan çocuklar için ölen insanların bir daha canlanamayaca ı anla ılır. Fakat ruh gibi ölümsüz bir yapıyı kavramak yine de zor gözükür.⁴¹

Hem ölümü kısmen de olsa algılamaları hem de büyüsel dü üncelere sahip olmaları nedeniyle altı-dokuz ya arasındaki çocuklar, ölümden en çok ve en olumsuz biçimde etkilenirler. Çünkü bir yandan ölümün geri dönü süz oldu unu bilmekte ama bir yandan da büyüsel dü ünceleri nedeniyle ölüme engel olamadıklarını sandıkları için kendilerini suçlu ve sorumlu hissedebilmektedirler.⁴²

Çocuk, 8-10 ya larına geldi inde ölüm onun için, 'dünya hayatına geri dönü ü olmayan bir son' anlamına gelmeye ba lar. Ancak u noktayı belirtmek gerekir ki, o da ölüme kendi çevresinde ahit olmama sa, ölümlü kavrayı ı tam sayılmaz. Nagy (1959), be -dokuz ya ları arasındaki çocu un ölüm denilince, onu çevrede dola an ve insanları yakalamaya çalı an biri olarak gördü ünü, aynı zamanda ölümün, geri dönülmezliğini kabul etmesine ra men, evrenselli ini kabul edemedi ini ifade eder. Ancak dokuz ya ına gelindi inde ölümü, herkes için kaçınılmaz bir olay

⁴⁰ Göka, a.g.e., s. 232.

⁴¹Yurdagül Mehmedo lu, *Ahlaki ve Dini Geli im "Çocu um De erlerimizi Ö reniyor"*; Morpa Kültür Yayınları, stanbul, 2003, s. 61.

⁴² Göka, a.g.e., s. 233.

olarak daha gerçekçi bir kavrayışı geliştirebileceğini belirtir.⁴³ Aynı zamanda dokuz yaş ve üstü çocukluk dönemi, gerçek anlamda çocuğun ölüm kaygısıyla tanışmaya başladığı ilk dönemlerdir.⁴⁴

On yaş dolaylarında çocuklar, yalnızca ölümün bir son olduğunu anlamakla kalmaz, kendisi de içinde olmak üzere her canlı yaratığın dediği mezar yazgısı olduğunu kavrarlar.⁴⁵ Ölümün yaşlı, genç, çocuk, bebek demeyip, bir insanı ne kadar sevdiğimize bakmayıp yaşayan her canlının başına bir gün kesinlikle gelecek bir olay olduğunu artık iyice bellerler. Bu durum, hele hele anne-babalarının ve sevdikleri kişilerin de ölebileceğini ihtimali çocukları çok huzursuz eder, yakınlarının öldüğünü kabuslar görür ve korkular geliştirir.⁴⁶ Son çocuklukta ölen insanların metafizik bir başka dünyaya gidebilir olduğunu dair bir anlayış geliştirebilir. 12 yaşlarından sonra, soyut olan bazı kavramların da anlaşılabilir olması yetkinlere ölümü anlatma konusunda yardımcı eder.⁴⁷

Çocuğun zihninde tasarlanan ölüm kavramının gelişim sırasına göre üç bileşeni olduğu söylenebilir: a) Uyku ve yolculuk olarak algılanan ölüm, b) Dış faktörlerin etkisiyle benimsenen, 'ayrılık kaygısı ve kendisinden ziyade başkaları için geçerli olma' motiflerini içeren bir ölüm anlayışı, c) Hayatın kaybedilmesi ve geri dönüşü olmayan evrensel ölüm algısı.⁴⁸

Bilimsel ve toplumsal gelişim konusundaki genel bilgilerimiz ölüme ilişkin düşüncelerin rolü dikkate alınmadıkça tamamlanmış olmayacak-

⁴³ Yıldız, a.g.e., s. 20.

⁴⁴ Tanhan, Arıncı, a.g.e., s. 34.

⁴⁵ Çileli, a.g.e., s. 382.

⁴⁶ Göka, a.g.e., s. 233.

⁴⁷ Mehmedoğlu, a.g.e., s. 62.

⁴⁸ Hökelekli, a.g.e., s. 155.

tır; aynı ekilde, ölüm dü üncesinin ya am süresince geli imine ili kin bilgimiz daha geni psikososyal olgunla ma ba lamına yerle tirilmedikçe eksik kalacaktır.⁴⁹ Çocukların ölümü yeti kinlerin anlad ı gibi kavrayabilmesi ise oldukça uzun bir süreçtir ve pek çok geli imi ile birlikte geli ir. Bu kavramın kazanılmasında bili sel geli imi, duygusal geli imi sırasında kazandı ı bilgilerin de önemli yeri vardır.⁵⁰

UYGULAMA

1.PROBLEM DURUMU

1.1. Ara tırmanın Amacı ve Problem Durumu

Ölüm, ya amın bir gerçe idir ve bütün canlılar biyolojik ya amın sundu u sınırlar içinde do ar, büyür, geli ir ve ölür. Bu do al biyolojik sürecin ya am içindeki varlı ı bütün ya antı ve davranı lar üzerinde etkilidir. Bilimden sanatın her alanına, günlük ya antı düzenimizden insan ili kilerine varıncaya kadar hemen bütün ya am süreçlerimizde ölüm gerçe i yanı ba ımızdadır ve hayatımıza yön vermektedir.

Din Psikolojisi alanında çocuklar üzerinde birçok ara tırma yapılmı olmakla birlikte çocukların ölüm anlayı ı üzerinde yeterince durulmamı tır. Her ne kadar çocukla ölüm olgusunu bir arada dü ünme büyük bir zıtlık gibi görünse de, aileden birinin ölmesi, anne ve babanın ayrılı ı, ölümcül hastalık, evcil bir hayvanın ölümü, çocu u derinden üzen ve duygusal dünyasını ve ki ilik geli imini etkileyen kaçınılmaz durumlardır.

⁴⁹ Çileli, a.g.e., s. 384.

⁵⁰ Nuriye Akpınar, *Dokuz Ya İlkokul Çocuklarında Ölüm Kavramının ncelenmesi* (Yayımlanmamı Yüksek Lisans Tezi), *Hacettepe Üniversitesi Sa lk Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 1988*, s. 15.

te çalı mamızın temel problemi ve amacı çocukların bili sel geli im basamakları sırasında u veya bu sebepten kar ıla maları kaçınılmaz olan ölüm olgusunu zihinlerinde nasıl tasavvur ettiklerini bilimsel bir bakı açısıyla ele alıp incelemektir. Böylece elde edilen verilerle din psikolojisi ve çocukları konu edinen e itim, din e itimi, çocuk geli imi, çocuk psikiyatrisi gibi çe itli ilim dallarına katkı sa lamaktır.

1.2. Denenceler

Bu ara tırmanın denenceleri unlardır:

1. Çocukların bili sel geli im düzeyleri ile ölümü kavrayı düzeyleri arasında pozitif yönde ili ki vardır.
2. Çocukların ölümü kavrayı düzeyleri cinsiyetlerine göre farklılık göstermektedir.
3. Çocukların ölümü kavrayı ları, ölüm kavramıyla ili kili oldu u dü ünülen bazı alt kavramları anlamalarıyla yakından ilgilidir (kaçınılmazlık, evrensellik ve fonksiyonsuzluk gibi).
4. Çocukların ölümü kavrayı düzeyleri ile sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel durumları arasında pozitif yönde ili ki vardır.

1.3. Sayıtlar

1. Ara tırmanın örnekleme evrenini temsil etmektedir.
2. Ara tırmada kullanılan anket ve ölçekler ara tırma konusunu test etmede güvenilir ve geçerlidir.

1.4. Ara tırmanın Sınırlılıkları

1. Ara tırma bili sel geli im dönemlerinden somut i lemsel ve soyut i lemsel dönemi kapsayan 8-13 ya grubundaki çocuklarla sınırlandırılmıştır. Bu çocuklar Sivas ili içerisinde yer alan ilkö retimin birinci ve

ikinci kademesindeki farklı sosyo-ekonomik düzeyde okullardan seçilmi tir.

2. Ara tırma bulguları ara tırmada kullanılan veri toplama araçlarından elde edilen verilerle sınırlıdır.

3. Ara tırma 2010-2011 e itim-ö retim yılında gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla ara tırmanın bulguları ara tırmanın yapıldığı zaman aralığı ile sınırlıdır.

2. YÖNTEM

2.1. Ara tırmanın Evreni ve Örnekleme

Ara tırmanın evreni genel anlamda Türkiye'deki tüm ilkö retim okulu öğrencilerini özel anlamda Sivas ili sınırları içindeki ilkö retim okullarında öğrenim gören öğrencileri kapsamaktadır.

Ara tırmanın örneklem grubu Sivas il merkezinde bulunan üç farklı sosyo(ekonomik)- kültürel çevreyi temsil ettiği düşünülen ilkö retim okullarının (Sultan Murat İlkö retim Okulu, Gazipaşalı İlkö retim Okulu, Ziya Gökalp İlkö retim Okulu) 1.sınıflarındaki tüm sınıflarından tesadüfi olarak seçilmiş olan 572 öğrenciden oluşmaktadır. Katılımcı çocukların yaş ortalaması 10,9 olup, yaş aralığı 8-13'tür. Katılımcı çocuklar hakkındaki istatistiksel bilgiler aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1: Ara tırmaya Katılan Çocukların Ya larına Göre Da ılımı

Ya	N ⁵¹	%	Bili sel Geli im Dönemi	N	%
8,00	59	10,3	Somut lemsel Dönem (7-11 ya)	295	51,6
9,00	115	20,1			
10,00	121	21,2			
11,00	107	18,7	Soyut lemsel Dönem (11/12 ya ve üstü)	277	48,4
12,00	80	14,0			
13,00	90	15,7			
Toplam	572	100,0	Toplam	572	100,0

2.2. Ara tırmada Kullanılan Veri Toplama Araçları

Bu çalışmanın alan ara tırması bölümünün verileri, örnekleme olu turan çocukların do rudan kendilerinden toplanmıştır. Ara tırmanın hipotezlerini sınamak amacı ile *Otobiyoğrafik Anket ve Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçe i* kullanılmıştır.

2.2.1. Otobiyoğrafik Anket

Ara tırmacı tarafından hazırlanan anketin amacı çocukların cinsiyet, ya , anne-baba ö renim durumu, anne-baba mesle i, ailenin aylık gelir durumu, herhangi bir nedenle ölüm tecrübesi ya ayıp ya amadıkları ve sa lık durumları gibi çe itli demografik bilgilerini elde etmektir. Ankette bulunan sorular aynı zamanda ara tırmanın ba ımsız de i kenlerini olu turmaktadır.

2.2.2. Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçe i

Çocukların ölüm kavramını anlamadaki bili sel durumlarını belirlemek üzere ara tırmacı tarafından 3'lü likert tipinde hazırlanmış olan ölçek 20 tutum ifadesinden olu maktadır. Ölçe in Cronbach Alfa güve-

⁵¹ Sayı

nirlik katsayısı 0.66 bulunmuştur⁵². Temel Bileşenler Analizi'nde özdeğeri 1'i aşan 5 faktör bulunmuştur. Elde edilen faktörler toplam varyansın %46,3'ünü açıklamaktadır. İstatistiksel testlerde $p < .05$ anlamlılık düzeyi aranmıştır. Ölçekten alınan yüksek puanlar ölüm kavramının edinilme düzeyinin yüksekliğini; düşük puanlar ölüm kavramının edinilme düzeyinin düşük olduğunu göstermektedir. Ölçekten alınacak en yüksek puan 60; en düşük puan ise 20'dir.⁵³

3. BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde, araştırmamızın problemi ve denenceleri doğrultusunda, anket uygulamalarından elde edilen verilerin istatistiksel analizleri yapılmış olup, bunun sonucunda elde edilen veriler tablo halinde sunulmuştur. Tablolarda frekans verilerine ilişkin bulgularla birlikte gruplar arasında karşılaştırmalar yapılmıştır; Bağımsız ki Örnek T- Testi, Tek Yönlü ANOVA Testi ve Tukey HSD Testi ile sonuçların anlamlı olup olmadığını test edilerek elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

3.1. Ölüm Kavramı Puanları ile İlgili Değerlendirmeler

Bu bölümde çocukların *Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinden* elde ettikleri ölüm kavramı puan ortalamaları ve ölüm kavramına ait olan alt kavramlardan kaçınılmazlık, evrensellik ve fonksiyonsuzluk alt kavramları puan ortalamaları değerlendirilmiştir.

⁵² 0.60 - 0.80 ise ölçek oldukça güvenilir bir ölçektir (bkz. Kalaycı 2008: 405).

⁵³ Bkz. Sema Yılmaz, "Çocukların Bilişsel ve Dini Gelişiminde Ölüm Olgusu", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun, 2011, s.18-22.

3.1.1. Bili sel Geli im Dönemine Göre Ölüm Kavramı Puanları

Tablo 2: Ölüm Kavramı Puanlarından Elde Edilen Verilerin Bili sel Geli im Dönemine Göre Da ılımı

Bili sel Geli im Dönemi		N	X ⁵⁴	Ss ⁵⁵	Sh ⁵⁶
Ölüm Kavramı Puanı	Somut geli im dönemi (8-10 ya)	295	50,01	4,644	,270
	Soyut geli im dönemi (11-13 ya)	277	52,95	3,881	,233
		t ⁵⁷ = -8,206	sd ⁵⁸ = 570	p ⁵⁹ = ,000	

Tablo 2'deki veriler incelendi inde soyut geli im döneminde bulunan çocukların ölüm kavramı puan ortalaması (X=52,95), somut geli im döneminde bulunanlarınkinden (X= 50,01) yüksektir. Ba ımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bili sel geli im dönemlerine göre ölüm kavramı puan ortalamaları arasındaki fark (t= -8,206, sd=570, p=,000) p< ,05 manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmu tur. Buna göre soyut geli im döneminde bulunan çocukların ölüm kavramını anlama düzeylerinin daha yüksek oldu u söylenebilir.

⁵⁴ Ortalama

⁵⁵ Standart Sapma

⁵⁶ Standart Hata

⁵⁷ Grup ortalamaları arasındaki fark, t de eri.

⁵⁸ Serbestlik derecesi.

⁵⁹ Olasılık, test edilen hipotezin 0,95 güven düzeyinde do ru olabilme olasılı ını ifade eder. Bu çalı mada 0,05 anlamlılık düzeyi tercih edilmi tir.

Tablo 3: Ölüm Kavramı Puanlarından Elde Edilen Verilerin Cinsiyete Göre Da ılımı

Cinsiyet		N	X	Ss	Sh
Ölüm Kavramı Puanı	Kız	270	51,81	4,321	,263
	Erkek	302	51,09	4,697	,270
t= 1,888		sd= 570	p= ,059		

Tablo 3'deki veriler incelendi inde kızların ölüm kavramı puan ortalamasının $X= 51,81$; erkeklerin ölüm kavramı puan ortalamasının $X= 51,09$ oldu u görölmektedir. Ba ımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre ölüm kavramından elde ettikleri puan ortalamaları arasındaki fark ($t= 1,888$, $sd=570$, $p=,059$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmamı tır.

3.2. Ölüm Kavramına li kin Alt Kavramlarla İlgili De erlendirmeler

3.2.1. Kaçınılmazlık Alt Kavramına li kin De erlendirmeler

Tablo 4: Kaçınılmazlık Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bili sel Geli im Dönemine Göre Da ılımı

Bili sel Geli im Dönemi		N	X	Ss	Sh
Kaçınılmazlık	Somut geli im dönemi (8-10 ya)	295	10,25	1,838	,107
	Soyut geli im dönemi (11-13 ya)	277	11,42	1,125	,067
t= -9,178		sd= 570	p= ,000		

Tablo 4'deki verilere göre soyut gelişim döneminde bulunan çocukların puan ortalaması ($X=11,42$), somut gelişim döneminde bulunanların puan ortalamasından ($X= 10,25$) daha yüksek bulunmuştur. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre kaçınılmazlık alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t= -9,178$, $sd= 570$, $p=,000$) $p< ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur. Buna göre soyut gelişim döneminde bulunan çocukların ölümün kaçınılmazlığını anlama düzeylerinin somut gelişim döneminde bulunan çocuklardan daha yüksek olduğu söylenebilir.

Tablo 5: Kaçınılmazlık Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet		N	X	Ss	Sh
Kaçınılmazlık	Kız	270	11,01	1,415	,086
	Erkek	302	10,65	1,808	,104
		$t= 2,620$	$sd= 570$	$p= ,009$	

Cinsiyet de ikenine göre çocukların kaçınılmazlık alt kavramından elde ettikleri puan ortalamalarına bakıldığında kızların ortalaması ($X=11,01$), erkeklerin ortalamasından ($X= 10,65$) daha yüksek bulunmuştur. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre ölümün kaçınılmazlığı alt kavramından elde ettikleri puan ortalamaları arasındaki fark ($t= 2,620$, $sd= 570$, $p= ,009$) $p< ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmuştur. Bu sonuç kızların ölümün kaçınılmazlığını anlama düzeylerinin daha yüksek olduğunu göstermektedir.

3.2.2. Evrensellik Alt Kavramına li kin De erlendirmeler

Tablo 6: Evrensellik Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bili sel Geli im Dönemine Göre Da ılımı

Bili sel Geli im Dönemi		N	X	Ss	Sh
Evrensellik	Somut geli im dönemi (8-10 ya)	295	11,13	1,372	,079
	Soyut geli im dönemi (11-13 ya)	277	11,67	,743	,044
t= -5,828		sd= 570		p= ,000	

Tablo 6'daki veriler incelendi inde soyut geli im döneminde bulunan çocuklarının puan ortalamasının ($X=11,67$), somut geli im döneminde bulunanların ortalamasından ($X=11,13$) daha yüksek oldu u görülmektedir. Ba ımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bili sel geli im dönemlerine göre ölümün evrenselli i alt kavramından elde ettikleri puan ortalamaları arasındaki fark ($t= -5,829$, $sd=570$, $p=,000$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmu tur. Buna göre soyut geli im döneminde bulunan çocukların ölümün evrenselli ini anlama düzeylerinin somut geli im döneminde bulunan çocuklardan daha yüksek oldu u söylenebilir.

Tablo 7: Evrensellik Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Da ılımı

Cinsiyet		N	X	Ss	Sh
Evrensellik	Kız	270	11,48	1,030	,062
	Erkek	302	11,31	1,235	,071
		t= 1,782	sd= 570	p= ,075	

Cinsiyetlerine göre çocukların evrensellik alt kavramından elde ettikleri puanlar incelendi inde kızların puan ortalamasının $X= 11,48$, erkeklerin puan ortalamasının $X= 11,31$ oldu u görülmektedir. Ba ımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre evrensellik alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t=1,782$, $sd= 570$, $p=0,75$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmamı tır.

3.2.3. Fonksiyonsuzluk Alt Kavramına li kin De erlendirmeler

Tablo 8: Fonksiyonsuzluk Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bili sel Geli im Dönemine Göre Da ılımı

Bili sel Geli im Dönemi		N	X	Ss	Sh
Fonksiyonsuzluk	Somut geli im dönemi (8-10 ya)	295	10,14	1,526	,088
	Soyut geli im dönemi (11-13 ya)	277	10,52	1,261	,075
		t= -3,185	sd= 570	p= ,002	

Bili sel geli im dönemlerine göre çocukların fonksiyonsuzluk alt kavramından elde ettikleri puan ortalamalarına bakıldı ında soyut geli im döneminde bulunanların ortalamasının ($X=10,52$), somut geli im döneminde bulunanların ortalamasından ($X=10,14$) daha yüksek oldu u görölmektedir. Ba ımsız iki örnek t-testi sonucu, bili sel geli im dönemlerine göre çocukların fonksiyonsuzluk alt kavramı puan ortalaması arasındaki fark ($t= -3,185$, $sd=570$, $p= ,002$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmu tur. Buna göre soyut geli im döneminde bulunan çocukların ölümün fonksiyonsuzlu unu anlama düzeylerinin somut geli im döneminde bulunan çocuklardan daha yüksek oldu u söylenebilir.

Tablo 9: Fonksiyonsuzluk Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Da ılımı

Cinsiyet		N	X	Ss	Sh
Fonksiyonsuzluk	Kız	270	10,54	1,391	,084
	Erkek	302	10,14	1,412	,081
		$t= 3,390$	$sd= 570$	$p= ,001$	

Cinsiyetlerine göre çocukların fonksiyonsuzluk alt kavramından elde ettikleri puanlar incelendi inde kızların ortalamasının ($X= 10,54$), erkeklerin ortalamasından ($X= 10,14$) daha yüksek oldu u görölmektedir. Ba ımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre fonksiyonsuzluk alt kavramı puan ortalaması arasındaki fark ($t= 3,390$, $sd= 570$, $p= ,001$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmu tur. Bu sonuç kızların ölümün fonksiyonsuzlu unu anlama düzeylerinin daha yüksek oldu unu göstermektedir.

3.3. Ekonomik Duruma Göre Ölüm Kavramı Puanları

Tablo 10: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarından Elde Edilen Verilerin Ailenin Ekonomik Durumuna Göre Dağılımı

Ölüm Kavramı Puanı		N	X	Ss	Sh
Ailenin	650 TL'den az	48	50,04	4,424	,638
Aylık Or- talama	650-1500 TL	206	51,28	4,234	,295
	1500-3000 TL	212	51,71	4,796	,329
Gelir Dü- zeyi	3000 TL'den fazla	106	51,82	4,535	,440
Toplam		572	51,43	4,534	,189

Tablo 10'daki veriler incelendi inde ailenin aylık ortalama gelir düzeyi ile ölüm kavramı puanları karşılaştırılmasında gruplar arasında puan ortalamaları bakımından önemli bir farklılık görülmemektedir. Buna göre ailesinin aylık ortalama gelir düzeyi 650 TL'den az olanların ölüm kavramı puan ortalaması $X=50,04$; 650 ile 1500 TL arasında bulunanların $X=51,28$; 1500 ile 3000 TL arasında bulunanların $X=51,71$; 3000 TL'den fazla olanların $X=51,82$ olduğu görülmektedir. Bu durumda ailenin aylık ortalama gelir düzeyine göre grupların ölüm kavramı puan ortalamalarının birbirine yakın olduğu; ölüm kavramı ile ilgili benzer düzeylere sahip oldukları söylenebilir.

Tablo 11: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarının Ailenin Aylık Ortalama Gelir Düzeyine Göre Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları

	KT60	sd	KO61	F	p
Gruplar Arası	130,105	3	43,368	2,122	,096
Grup içi	11608,629	568	20,438		
Toplam	11738,734	571			

Tablo 11'e göre *Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçe inden* elde edilen puanlar ailenin aylık ortalama gelir düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($F= 2,122$, $p= ,096$, $p> 0,05$). Bu durum ailenin ekonomik düzeyinin çocukların ölümü kavrayı larını farklıla tırmadı nı gösterir.

3.4. Anne E itim Duruma Göre Ölüm Kavramı Puanları

Tablo 12: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarından Elde Edilen Verilerin Anne E itim Durumu Düzeyine Göre Da ılımı

Anne e itim durumu	Ölüm Kavramı Puanı			
	N	X	Ss	Sh
Okuma yazma biliyor	35	48,45	5,054	,854
İlkokul mezunu	179	50,88	4,607	,344
Ortaokul mezunu	84	51,53	4,331	,472
Lise mezunu	155	52,10	3,973	,319
Üniversite mezunu	119	52,20	4,691	,430
Toplam	572	51,43	4,534	,189

⁶⁰ Kareler Toplamı

⁶¹ Kareler Ortalaması

Tablo 12'deki verilere bakıldığında anne e itim durumu ile ölüm kavramı puanları arasındaki farkın kararlaştırılmasında annesi sadece okuma yazma bilen çocukların ölüm kavramı puan ortalamasının $X= 48,45$; annesi ilköğretim mezunu olan çocukların puan ortalamasının $X= 50,88$; annesi ortaokul mezunu olan çocukların puan ortalamasının $X= 51,53$; annesi lise mezunu olan çocukların puan ortalamasının $X= 52,10$ ve annesi üniversite mezunu olanların puan ortalamasının $X= 52,20$ olduğu görülmektedir. Buna göre annenin e itim düzeyi yükseldikçe ölüm kavramı puan ortalamalarının da arttığı anlaşılmaktadır.

Tablo 13: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarının Anne E itim Durumuna Göre Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları

	KT	sd	KO	F	p
Gruplar Arası	506,324	4	126,581	6,390	,000
Grup içi	11232,410	567	19,810		
Toplam	11738,734	571			

Yukarıdaki verilere bakıldığında anne e itim durumu ile ölüm kavramı puanları arasındaki tek yönlü ANOVA testi sonuçlarına göre gruplar arasındaki farkın kararlaştırılmasında anne e itim durumu ile ölüm kavramı puan ortalamaları arasında $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde ($F= 6,390$; $p= ,000$) oldukça önemli bir farklılık bulunmuştur. Ortalamalar arasındaki farklılığın hangi gruplar arasında gerçekleştiğine Tukey HSD testi ile bakılmıştır.

Tablo 14: Ölüm Kavramı Toplam Puanları le Anne E itim Durumu Arasındaki Çoklu Kar ıla tırma Tablosu (Tukey HSD testi)

(I) Anne ö renim durumu	(J) Anne ö renim durumu	Ortalama Farkı (I-J)	Sh	p
Sadece okuma yazma biliyor	İlkokul mezunu	-2,425(*)	,822	,027
	Ortaokul mezunu	-3,078(*)	,895	,006
	Lise mezunu	-3,652(*)	,832	,000
	Üniversite mezunu	-3,744(*)	,855	,000

Tablo 14'deki veriler incelendi inde anne ö renim durumu ile çocukların ölüm kavramından elde ettikleri puanların çoklu kar ıla tırmasında annesi sadece okuma yazma bilenlerle annesi ilkokul mezunu olanlar arasında ($p=,027$; $p<,05$); annesi sadece okuma yazma bilenlerle annesi ortaokul mezunu olanlar arasında ($p=,006$; $p<,05$); annesi sadece okuma yazma bilenlerle annesi lise mezunu olanlar arasında ($p=,000$; $p<,05$); annesi sadece okuma yazma bilenlerle annesi üniversite mezunu olanlar arasında ($p=,000$; $p<,05$); $p<,05$ düzeyinde anlamlı bir farklı ma bulunmu tur. Bu durum anne e itim düzeyi yükseldikçe çocukların ölüm kavramını anlama düzeylerinin yükseldi ini göstermektedir.

Sonuç

Bu çalı mada literatür incelemesi ve alan ara tırması verilerine dayanarak u sonuçlar elde edilmi tir.

Çocukların bili sel geli im dönemlerine göre ölüm kavramı puan ortalamaları arasındaki fark oldukça anlamlı bulunmu tur; soyut geli im döneminde bulunanların puan ortalaması, somut geli im döneminde

bulunanların puan ortalamasından daha yüksektir. Çocukların ölüm kavramına ilişkin alt kavramları edinme düzeylerine bakıldığında kaçınılmazlık, evrensellik ve fonksiyonsuzluk alt kavramlarının edinilmesinde bilişsel gelişim dönemlerinin etkili olduğu anlaşılmıştır. Buna göre soyut gelişim döneminde bulunan çocukların her üç kavramı da edinme düzeyi somut gelişim döneminde bulunan çocuklardan daha yüksektir. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu “Çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölümü kavrayış düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki vardır” ekleindeki 1. denencemizi ve “Çocukların ölümü kavrayışları, ölüm kavramıyla ilişkili olduğu düşünülen bazı alt kavramları anlamalarıyla yakından ilgilidir” ekleindeki 3. denencemizi doğrulamıştır.

Çocukların cinsiyetlerine göre toplam ölüm kavramı puan ortalamaları arasındaki fark anlamlı bulunmamıştır. Çocukların ölüm kavramına ilişkin alt kavramları edinme düzeyi cinsiyet de ikenine göre incelendiğinde evrensellik alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark anlamlı bulunmamıştır; kaçınılmazlık ve fonksiyonsuzluk alt kavramları puan ortalamaları arasındaki fark anlamlı bulunmuştur. Buna göre kızların ölümün kaçınılmazlığını ve fonksiyonsuzluğu anlama düzeyi erkeklerden daha yüksektir. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu “Çocukların ölümü kavrayış düzeyleri cinsiyetlerine göre farklılık göstermektedir” ekleindeki 2. denencemizi desteklemiştir.

Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinden elde edilen toplam puanlar ailenin aylık ortalama gelir düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Bu durum ailenin ekonomik düzeyinin çocukların ölümü kavrayışlarını farklılaştırmadığını gösterir. Bu durumda ailenin aylık ortalama gelir düzeyine göre grupların ölüm kavramı puan ortalamalarının

birbirine yakın olduğu, ölüm kavramı ile ilgili benzer düşüncelere sahip oldukları söylenebilir. Anne ve itim durumu ile ölüm kavramı puanları arasındaki tek yönlü ANOVA testi sonuçlarına göre gruplar arasındaki farkın kaybolmasında anne ve itim durumu ile ölüm kavramı puan ortalamaları arasında oldukça önemli bir ilişki bulunmuştur. Buna göre annenin ve itim düzeyi yükseldikçe ölüm kavramı puan ortalamalarının da arttığı anlaşılmaktadır. Araştırma sonucunda ulaşılmış bu bulgu 4. denencemizin "Çocukların ölüm kavramı düzeyleri ile sosyo- kültürel durumları arasında pozitif yönde ilişki vardır" eklemindeki önermesini doğrulamıştır.

Öneriler

Araştırmacılara Öneriler

Bu araştırmadan elde edilen sonuçlar uygulanan örneklem ve kullanılan ölçeklerden elde edilen bulgularla sınırlıdır. Çocuklarda ölüm olgusunu incelemek için farklı ölçekler geliştirilebilir. Ölüm olgusu bilişsel, biyolojik, dini vs. birçok yönden ele alınabilecek geniş kapsamlı bir kavramdır. Bu nedenle çocuklarda ölüm olgusu bilişsel ve dini gelişiminde farklı gelişimsel özelliklerle birlikte incelenebilir. Ayrıca bu çalışmada ölüm olgusu zihinsel boyutuyla ele alınmıştır, çocuklarda ölüm olgusunun davranışsal boyutunu ortaya koyacak araştırmalar yapılabilir. Ölüm sürecindeki çocuk hastalarda ölüm olgusu ile ilgili klinik araştırmalar yapılabilir. Ölüm olgusunu bağlanma/ nesnelilikleri kuramı çerçevesinde inceleyen çalışmalar yapılabilir.

Anne-Babalara ve E itimciler e Öneriler

Çocukların geli im basamakları sırasında ölüm olgusuyla zihinsel ya da duygusal olarak me gul olmaları kaçınılmaz bir durumdur. Anne-babalar ve e itimciler çocukların ölümle ilgili sorularını cevaplarken öncelikle ya ve bili sel dönem farklılıklarını göz önünde bulundurmalı gerekti inde cinsiyet farklılıkları da dikkate alınmalı. Ölüm olgusu genellikle dini inançlar referans alınarak açıklanan bir durumdur. Bununla ilgili olarak çocuklara ölüm kavramı anlatılırken dini inançları ve dini geli im durumları da göz önünde bulundurulmalı.

Bunlara ek olarak ölüm sürecinde ve ölüm anında nasıl davranı lar geli tirilece ine dair aile e itimi mekanizması olu turulabilir. Ayrıca ölüm sonrasında geride kalanların ya amalarının kaçınılmaz oldu u yas sürecinde uygulanacak psikolojik ve manevi destek mekanizmaları olu turulabilir.

KAYNAKÇA

- AKPINAR, Nuriye. 1988. Dokuz Ya lkokul Çocuklarında Ölüm Kavramının ncelenmesi. (Yayınlanmamı Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sa lık Bilimleri Enstitüsü.
- AYDIN, Betül. 2005. **Çocuk ve Ergen Psikolojisi**. Ankara: Atlas Yayınları.
- BAYMUR, Feriha Balkı . 1972. **Genel Psikoloji**. stanbul: nkılap Yayınları.
- B NBA IO LU, Cavit. 1987. **E itim Psikolojisi**. Ankara: Binba ıo lu Yayınları.
- Ç LEL , Meral. 1986. **Ahlak Psikolojisi ve E itimi**. Ankara: V Yayınları.

- ERDEN, Gülsen. 2002. “Ölüm Sürecinde Olan Çocuk: Ölümü Kabul ve Tedavi Sürecinde Etkili Yardım”, **Kriz Dergisi**, sayı 10 (1). 19-28.
- HÖKELEKL , Hayati. 1991. “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji”. **UÜ F Dergisi**. Bursa: UÜ FV Yayınları. c.3. ss. 3. 151-165.
- KA İTÇİBA I, Çi dem. 2005. **Yeni nsan ve nsanlar Sosyal Psikolojiye Giri** . stanbul: Evrim Yayınevi.
- KALAYCI,eref. 2008. **SPSS Uygulamalı Çok De i kenli statistik Teknikleri**. Ankara: Asil Yayın Da itım.
- KOYTAK, Nazlı Sinem. 2008. “7-11 Ya Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Ara tırılması”, Yayınlanmamı Yüksek Lisans Tezi.
- KÖYLÜ, Mustafa. 2004a. “Ölüm Olayının Çocuklar Üzerindeki Etkisi ve “Ölüm E itimi”, **OMÜ FD**, s.17, ss. 95-20.
- MEHMEDO LU, Yurdagül. 2003. **Ahlaki ve Dini Geli im “Çocu um De erlerimizi Ö reniyor”**, stanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- MORGAN, Clifford T. 1980. **Psikolojiye Giri Ders Kitabı**, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları.
- PLOTN K, Rod. 2009. **Psikoloji'ye Giri** , stanbul: Kaknüs Yayınları.
- TANHAN, Fuat. Figen, Arı nci. 2009. **Ölüm E itimi**, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- TOKSOY, afak Ebru. 2005. Liseli Ergenler Üzerinde Ebeveyn Ölümünün Psikososyal Etkileri. Yayınlanmamı Yüksek Lisans Tezi. stanbul., M.Ü E itim Bilimleri Ens., E itim Bilimleri Anabilim Dalı, Rehberlik ve Psikolojik Danı manlık Bilim Dalı.
- TOPRAK, Süleyman. 1997. **Ölümden Sonraki Hayat Kabir Hayatı**, Ankara: Esra Yayınları.
- TÜRKÇE SÖZLÜK (I-II). 1988. Atatürk Kültür, Ankara: Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TÜTÜN, Sevgi. 2007. **Ölümün çindeki Hayat Hayatın çindeki Ölüm**, stanbul: Kayıhan Yayınları.

- YAVUZ, Kerim. 1994. **Çocuk ve Din**, stanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.
- YAVUZER, Haluk. 1993. **Çocuk Psikolojisi**, stanbul: Remzi Kitabevi.
- YAVUZER, Haluk. 2008. **Do um Öncesinden Ergenlik Sonuna Çocuk Psikolojisi**, stanbul: Remzi Kitabevi.
- YILDIZ, Murat, 2006. **Ölüm Kaygısı ve Dindarlık**, zmir: lahiyat Vakfı Yayınları.
- YILMAZ, Sema. 2011.Çocukların Bili sel ve Dini Geli iminde Ölüm Ol-gusu. (Yayınlanmamı Doktora Tezi), Samsun: Ondokuzmayıs Üni. Sosyal Bilimler Ens. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.